

Яснoвська Л.В., м. Чернігів

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ КУРГАННИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО ПОЛІССЯ

Територія Новгород-Сіверського Полісся згідно рішення Любецького з'їзду 1097 р. була включена до складу Новгород-Сіверського князівства. Його історія висвітлена на сторінках літописів та літературних творів давньоруської доби, підтверджується “живими” свідками – городищами, поселеннями, курганами та скарбами, вивчення, котрих триває понад сто років¹. На сьогодні на території Новгород-Сіверського району Чернігівської області, що практично, співпадає з кордонами Новгород-Сіверського Полісся, виявлено чимало пам'яток IX – XIII ст., серед яких виділяються курганні старожитності.

Вперше інформація про поховальні старожитності давньоруської доби краю з'явилася в останній чверті XVIII ст., що було пов'язано з підготовкою до запровадження на Лівобережній Україні загально-російського адміністративно-територіального устрою. Внаслідок роботи комісії А. С. Милорадовича (1779–1781 рр.) з'явилося “Описание Новгород-Северского наместничества”. До цієї роботи долучилися місцеві священники. Так потрібно згадати складений А. Пригарою у 1786 р. “Особое или топографическое описании города губернского Новгород-Северского”. Автор не тільки проаналізував літописні свідчення про місто, а й описав поховальні пам'ятки на околиці Новгорода-Сіверського, в яких, на його думку, “некоторые государи языческие погребены, насыпая над ними превеликие курганы, каковых могил больших много и доныне еще при Новгороде находится...”².

Наступні свідчення про поховальні старожитності відносяться до періоду другої половини XIX ст. Так, на початку 60-х рр. XIX ст. Філарет Гумілевський, готуючи ґрунтовну працю “Историко-статистическое описание Черниговской епархии”, Розповідаючи про городища та селища Новгород-Сіверського повіту Філарет Гумілевський вказав

---

¹ Ясновская Л.В. Из истории изучения археологических древностей Новгород-Северского Подесенья // Первая Сумская областная научная историко-краеведческая конференция: Тез. докл. и сообщ. Сумы, 1990. С. 38

² Пригара А. Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского // Российский государственный военно-исторический архив. Ф. ВУА. Д. № 9162. Л. 2.

на існування біля с. Мамекино “городка одного из северских князей” та курганів, які не збереглися до сьогодення ³.

Якісно новим етапом, на якому розпочалися систематичні археологічні дослідження на Чернігівщині, можна вважати 70-і рр. XIX ст. Саме в другій половині XIX ст. відбулося остаточне оформлення в Росії археології як науки. Цьому сприяло утворення Імператорської Археологічної Комісії (1859 р., далі ІАК), Імператорського Московського Археологічного Товариства (1864 р., далі ІМАТ) та проведення Всеросійських Археологічних з’їздів (з 1869 р.). Завдяки їх зусиллям було затверджено програму дослідження поховальних пам’яток окремих слов’янських племен. Курганні старожитності сіверян, за дорученням ІМАТ з 1872 р., почав вивчати уродженець Новгород-Сіверщини Д. Я. Самоквасов ⁴. Потрібно відзначити, що проведена ним у 1871–1872 рр. за допомогою губернського статистичного комітету, своєрідна паспортизація пам’яток Новгород-Сіверського Подесення дозволила розпочати систематичні археологічні розкопки в регіоні.

Особисто Д. Я. Самоквасов оглянув не тільки 12 городищ на території Новгород-Сіверського Подесення. Оглянувши околиці Новгород-Сіверська, він зробив висновок, що поховальні пам’ятки, про які згадував у XVIII ст. А. Пригара, не збереглися “потому, что поля, выгоны и леса, окружающие его в древности, давно обращены под городские постройки и огороды”. Збереглися тільки два кургани “один между Новгородсеверским и Команем, где паром через Десну и другой с правой стороны большой дороги, ведущей из Новгородсеверска в м. Воронеж в одной версте от Новгородсеверска” ⁵. В одному з не пошкоджених курганів була “открыта могильная яма северянского погребального обряда” ⁶.

Увагу дослідника привернули кургани біля с. Форостовичі (Хворостовичі). Так, у 1874 р. в урочищі Курганье Д. Я. Самоквасов розкопав 4 насипи з трупопокладеннями (3 з них на рівні материка) як

³ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1874. Кн. 6. С. 3.

⁴ Древности. Труды Московского археологического общества. Протокол № 75. Т. IV. Вып. II. М., 1874. С. 11; Отчет председателя Общества графини П.С.Уваровой о двадцатипятилетней деятельности общества // Древности. Труды Московского археологического общества. Т. 15. Вып. I. М., 1894. С. 63.

⁵ Центральный исторический архив г. Москвы (далее ЦИАМ), Ф. 454, Оп. 2, Д. 118. Л. 477

⁶ ЦИАМ. Ф. 454, Оп. 2, Д. 118. Л. 477 об.; Самоквасов Д.Я. Северянская земля и северяне по городищам и могилам. М., 1908. С. 39.

з інвентарем (курган № 2, залізний ніж), так і безінвентарні (кургани № 3, 4). У кургані № 1 було зафіксовано могильну яму зі слідами дерев'яної труни та поховальний інвентар (6 намистин – 2 глиняні, 2 скляні позолочені, 1 зелена скляна та 1 з бурштину; бронзова сережка з трьома підвісками, скріпленими вузлами з тонкого дроту; два кільця з бронзи та срібла, срібне кільце із загнутими кінцями)⁷. Отримані результати досліджень курганів поблизу с. Форостовичі, а також Чернігова та Гущина дозволили Д. Я. Самоквасову на III Всеросійському Археологічному з'їзді в Києві (1874 р.) зробити перші висновки про поховальний обряд сіверян⁸.

У 1878 р. Д. Я. Самоквасов знову звернувся до курганных старожитностей Новгород-Сіверського Подесення. Біля с. Ларинівка у могильнику з 32 насипів ним було розкопано 15 курганів. Дослідник зафіксував поховання за обрядом трупопокладення в ямах; у 6 випадках – з інвентарем, що являв собою елементи одягу (позументні стрічки – 4 шт., бронзові гудзики – 10 шт.), побутові речі (залізний ніж, кресало з кремінцем), прикраси (срібні та бронзові кільця, бронзова каблучка)⁹. Отримана колекція черепів була передана на виставку Московського Антропологічного з'їзду 1879 р., що дозволило А. П. Богданову визначити хронологічні типи давніх мешканців краю¹⁰.

Можна констатувати, що у 80 – 90-х рр. XIX ст. археологічні розкопки на терені Новгород-Сіверського Подесення не проводились, але до ІАК та ІМАТ надходила інформація з регіону про цікаві знахідки. В цей же період з'явилися краєзнавчі нариси про Новгород-Сіверський та інші населенні пункти регіону.

У зв'язку з підготовкою до XIV Всеросійського Археологічного з'їзду в Чернігові, в 1906 р. Д. Я. Самоквасов розробив спеціальну програму, яка включала і проведення археологічних розкопок в Чернігівській губернії з метою збирання експонатів для традиційної виставки місцевих старожитностей. Він же запропонував власні кошти

---

⁷ Самоквасов Д.Я. Могилы Русской земли. М., 1908. С. 207.

⁸ Самоквасов Д.Я. Северянские курганы и их значение для истории // Труды III археологического съезда в Киеве 1874 г. М., 1878. Т. 1. С. 185 – 224.

⁹ Самоквасов Д.Я. Могилы Русской земли. М., 1908. С. 207.

¹⁰ Богданов А.П. Курганные жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии // Известия общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. 1882. Т. 35. Ч. 1. Вып. 4. С. 350 – 361; Отдел письменных источников (далее ОПИ) ГИМ. Ф. 448. Оп. 1. Д. 19. Л. 278 об. (298)

(1000 р.) спеціально для досліджень курганів роменського типу¹¹. Цю ініціативу підтримало Імператорське Російське археологічне товариство, доручивши у 1907 р. члену Чернігівської губернської архівної комісії вчителю С. А. Гатцуку провести фіксацію археологічних пам'яток середньої течії Десни¹².

Під час цієї експедиції С. А. Гатцук продовжив дослідження курганної групи біля с. Ларинівка, де на той час із 17 насипів залишилось лише 6, розкопавши 4 кургани. У курганах № 1 та 2 дослідником були зафіксовані ровики з перемичками. Під усіма насипами були виявлені поховання за обрядом трупопокладення в ямах. Зазначимо, що поховання в кургані № 4 можна вважати кенотафом, а матеріали досліджень кургана № 2 свідчать про пережитки язичництва. Так, у південній частині курганного майданчика було зафіксовано невеличке кострище та уламки кераміки. При розчистці жіночого поховання були знайдені “кусочки бронзового перстня с прилипшей к нему шерстяной тканью, железное височное кольцо”¹³. Крім того, на Ленківському городищі С. А. Гатцук дослідив вже пошкоджений курган із поховальною роменською урною, а також оглянув кургани поблизу с. Лісконоги¹⁴. О. А. Спіцин, аналізуючи звіт археолога-аматора, зауважив, що проведені роботи були незначними “вследствии неблагоприятной погоды и тревожного настроения в местном населении”¹⁵.

У працях Московського Підготовчого Комітету до XIV Всеросійського Археологічного з'їзду Д. Я. Самоквасов разом із П. С. Уваровою в розділі “Материалы по археологии Черниговской губ.” опублікували зведену інформацію про всі проведені розкопки та випадкові знахідки старожитностей Чернігівської та Полтавської губерній з 1860 до 1905 рр., де знайшлося місце й давньоруським старожитностям Новгород-Сіверського краю¹⁶.

---

¹¹ Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. Чернигов, 1908. С. 6.

¹² РО НА СПб. ИИМК РАН. Ф. 3. Оп. 1. Д. 403. Л. 218 об.

¹³ РО НА СПб. ИИМК РАН. Ф. 1. Оп. 1907 г. Д. 41. Л. 126.

¹⁴ Там же. Л. 35.

¹⁵ А.С. Отчет о раскопках, произведенных в 1907 г. в Черниговской губ. С.А.Гатцуком // Известия Императорской Археологической комиссии. Вып. 29. С - Петербург 1909. С. 164.

¹⁶ Самоквасов Д.Я., Уварова П.С. Выборка из дел Черниговского комитета общества Нестора летописца и архива граф. П.С.Уваровой (Городища и курганы) // Труды

У 1909 р. співробітник Санкт-Петербурзького археологічного інституту І. С. Абрамов провів розкопки кількох курганів поблизу с. Ушивка, що на лівому березі р. Лоски, з трупоспаленнями та трупопокладеннями. Біля кістяків були зафіксовані: сердолікові та скляні з позолотою намистини, металеві сережки, каблучку, прикрашену “інтересным орнаментом”, кілька скроневих кілець¹⁷. Усі речі І. С. Абрамов передбачав передати до Чернігівського музею, але, на жаль, подальше їх місце знаходження невідоме.

У вивчені археологічних пам'яток Новгород-Сіверського Подесення в окремих період можна виділити 20–40-і рр. ХХ ст., що характеризуються початком планомірних досліджень в Україні. Цьому сприяла діяльність Всеукраїнського Археологічного Комітету (далі ВУАК), Інституту археології АН УРСР (далі ІА АН УРСР), Інституту історії матеріальної культури (далі ІІ МК) АН СРСР та місцевих археологів-аматорів.

Протягом 1924 – 1925 рр. на території Новгород-Сіверського Подесення працювала експедиція ВУАК під керівництвом В. Д. Юркевича. Археологи досліджували, головним чином, пам'ятки, що знаходились на лівому березі р. Десни між сс. Боровичі та Очкіно (сучасна Сумська обл.), де виявлено курганну групу з 6 насипів. Один з них – з трупопокладенням та інвентарем (бронзова каблучка, срібна дротяна гривна із застібкою) – було розкопано. На жаль, правий берег Десни між сс. Пушкарі та Рогівкою оглянутий не був. Але все ж таки до ВУАКу надійшла інформація від науковця про городище та «2 кургани на низькій частині берега (їх видно з лівого берега в бінокль); нарешті за Пушкарями – за оврагом Ковпинкою ліворуч від шляху мають бути ще 3 могили»¹⁸.

Ці свідчення В. Д. Юркевича були підтверджені роботами комплексної Деснинської експедиції ІІ МК СРСР та ІА АН УРСР під керівництвом М. В. Воєводського, яка працювала на території Новгород-Сіверського Подесення протягом 1936 – 1940 та 1945 – 1946 рр.

Московского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда. М., 1906. Вып. 1. С. 82; Самоквасов Д.Я. Указатель городищ Черниговской губернии // Северянская земля и северяне по городищам и могилам. М., 1908. С. 103 – 119.

¹⁷ Археологические раскопки // Черниговское слово. 1909. 1 августа. № 784. С. 2.; Абрамов И.С. Раскопки в Черниговской губернии у д. Ушивка Кролевецкого уезда // Известия Археологической комиссии. Спб., 1910. Прибавления к Вып. 34. С. 142.

¹⁸ НА ІА НАНУ. Ф. ВУАК. № 49/12. Арк. 1, 6.

Загони експедиції під керівництвом Ф. В. Лучицького та Г. В. Подгаєцького провели обстеження правого берега Десни від с. Пушкарі до с. Дегтярівка. Так, у 1938 р. загін Ф. В. Лучицького оглянув пам'ятки від с. Пушкарі до Новгород-Сіверського. Експедиційним загоном на північно-східній околиці с. Лісконоги було обстежено лише один насип із цілої групи курганів, відомих за свідченнями П. С. Уварової та Д. Я. Самоквасова (на сьогодні курган не зберігся). На східній околиці с. Киселівка, неподалік від впадіння р. Роми в Десну, було відкрито давньоруське городище (Киселівка-І), а на південному схилі юхнівського городища (Киселівка-ІІ), що за 0,5 км від села, неподалік від околиці с. Щурівки, зафіксовані 3 кургани¹⁹ (можна припустити, що це курганоподібні насипи).

У 1939 р. загін Г. В. Подгаєцького продовжив вивчення старожитностей регіону, оглянувши правий берег р. Судості від с. Гремяч до с. Мураві. В урочищі “Мосолов рів” були обстежені два кургани, про які згадував у звітах В. Д. Юркевич²⁰.

Загін під керівництвом Ф. В. Лучицького продовжив обстеження правого берега Десни, охопивши її притоки – річки Ковпинку, Рогозну, Пятну, Судость та верхів'я р. Вари. Було підтверджене свідчення Д. Я. Самоквасова та В. Д. Юркевича про місцезнаходження 3-х курганів на північ від с. Пушкарі за річкою Ковпинкою. експедицією не було виявлено вже відомі за попередніми свідченнями давньоруські пам'ятки у верхів'ях р. Вари біля сс. Вороб'ївка, Буда Вороб'ївська і на західній околиці с. Бучки. Лише в північно-східній частині с. Бучки був виявлений невеличкий курган²¹.

Розвідки по берегах річок Смяч та Роми у 1940 р. дозволили Ф. В. Лучицькому на околиці с. Смяч зафіксувати 3 невеличких кургани, які на той час вже розорювалися, а на території приватної садиби на правому схилі Цепиницького яру за 0,5 км на захід від перших трьох насипів був зафіксований ще один курган. Обстеженнями правого берега р. Смяч від урочища “Зяти” і до с. Маめкине давньоруських пам'яток не виявили²².

---

¹⁹ Лучицький Ф.В. Короткий звіт: с. Пушкарі – Новгород-Сіверський. // НА ІА НАНУ Ф. Деснинська експ. № 92. Арк. 6–7.

²⁰ Подгаецкий Г.В. Отчет о работе в 1939 г. // РО НА Спб.ИИМК. Ф. 35. Оп. 1. 1939. № 6. С. 4.

²¹ Лучицький Ф.В. Короткий звіт... С. 8.

²² Лучицький Ф.В. Очет о разведке по р.Смячу и Ро́ме на территории Новгород-Северского района Черниговской обл. 1940 года // НА ІА НАНУ. Ф. Десн.експ. № 100. С. 3.

У післявоєнні роки Деснинська експедиція польові дослідження перенесла на територію Курського Посейм'я²³.

Дослідники повернулися до вивчення давньоруських пам'яток Новгород-Сіверського Подесення лише наприкінці 50 – на початку 60-х років ХХ ст. Цей відрізок часу можна виділити в окремий, четвертий етап досліджень регіону. Він був пов'язаний з роботою археологічних експедицій ІА АН СРСР та АН УРСР, а також Чернігівського історичного музею. Саме в цей час розпочинаються археологічні розкопки в столиці Новгород-Сіверського князівства – Новгороді-Сіверському.

Археологічні дослідження Новгорода-Сіверського започаткувала експедиція Чернігівського історичного музею (далі ЧІМ) під керівництвом І. І. Єдомахи у 1959 р.

З метою подальшого вивчення Новгорода-Сіверського у 1960 та 1962 рр. експедицією ЧІМ під керівництвом І. І. Єдомахи були проведені розкопки, які охопили усі ділянки давнього міста – дитинець, окольне місто та поділ, але поховальні старожитності не досліджувалися.

Подальші дослідження на терені Новгород-Сіверського Подесення на цьому етапі проводили археологічні експедиції ІА АН СРСР та Ленінградського відділення (далі ЛВ) ІА АН СРСР.

З метою перевірки стану курганных старожитностей регіону Радимичська експедиція ІА АН СРСР під керівництвом Г. Ф. Соловйової у 1967 р. провела обстеження насипів, які були відомі в науковій літературі з середини ХІХ ст. Розвідки засвідчили, що кургани біля сіл Ларинівки, Рикове (сучасне Кірове) не збереглися. Біля села Ушівка зафіксовані сліди трьох вже досліджених насипів²⁴, ймовірно, розкопаних І. С. Абрамовим у 1909 р. Також з'ясувалось, що більшість курганів біля с. Форостовичі знищено оранкою, лише по дорозі на Семенівку ще височили 10 насипів у доброму стані²⁵.

Розвідки в пониззі річок Роми та Смяч у 1967 р. провела експедиція під керівництвом П. М. Третьякова. На південно-західній околиці с. Ленків (у звіті помилково Ланков) “неровности, возможно,

---

²³ Щавелев С.П. Деснинская экспедиция М.В.Воеводского и ее вклад в археологическое изучение Курского края // Деснинские древности. Брянск, 1995. С. 12.

²⁴ Соловьева Г.Ф. Отчет о раскопках на территории УССР Радимичской экспедиции Института археологии АН СССР в 1967 г. // НА ІА НАНУ. 1967/ 37. № 4877. С. 5.

²⁵ Там же. – С. 7.

представляющие остатки разрушенных древних курганов”²⁶, що підтверджує інформацію С. А. Гатцука, Д. Я. Самоквасова та П. С. Уварової про існування тут насипів.

Початок нового, більш плідного етапу у вивченні Новгород-Сіверського Подесення, пов’язаний з утворенням постійно діючої Чернігово-Сіверської експедиції (з 1979 р.) та відділу охорони та вивчення пам’яток археології Чернігівського історичного музею (1980 р.).

1979 р. було обстежено відомі в літературі кургани на північно-східній околиці с. Пушкарі. Встановлено, що кургани на північно-східній околиці с. Пушкарі (між Кузіним та Погонським ровами) на той час були вже знищені ерозією ґрунтів, а 2 пограбовано скарбошукачами²⁷.

Поховальні старожитності Новгород-Сіверської округи почали вивчатися загоном Новгород-Сіверської експедиції під керівництвом О. П. Моці з 1980 р., який охопив 4 некрополі поблизу сіл Комань, Пушкарі, Форостовичі та Ушівка. Уперше були проведені розкопки курганної групи в урочищі Козацька Могила, на північній околиці с. Комань, що на території кладовища. У групі з 8 насипів, діаметром 5 – 10 м та висотою біля 1 м, було досліджено 3 кургани, які датуються XI – XII ст. Усі вони виявилися безінвентарними, один кенотаф, а решта з трупопокладенням у поховальній ямі (курган № 3) та на рівні денної поверхні (курган № 1) з елементами пережитків язичництва (наявність кострища). Ще два кургани-кенотафи розкопано на південній околиці с. Пушкарі. За фрагментами ліпного та кружального посуду вони датуються давньоруським часом²⁸.

По одному кургану було розкопано на відомих могильниках поблизу сіл Форостовичі та Ушівка, які в різний час досліджувались Д. Я. Самоквасовим та І. С. Абрамовим. З’ясувалось, що від могильника на північно-східній околиці с. Форостовичі збереглося 8 насипів. Розкопки одного із найбільших курганів (діаметр 8 – 9,5, висота 1 м) дозволили зафіксувати залишки кострища. Це дозволяє

---

²⁶ Третьяков П.Н. Отчет об археологических исследованиях 1967 г. в Черниговской обл. // НА ІА НАНУ. – 1967/38. – С. 23 – 24.

²⁷ Орлов Р.С., Куза А.В., Шинаков Е.А., Коваленко В.П., Григорьев А.В. Отчет о раскопках в г. Новгороде-Северском и разведке в Черниговской области в 1979 г. // НА ІА НАНУ. 1979/37. Ф. експ. № 9252. С.64, 70.

²⁸ Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Отчет Новгород-Северской экспедиции за 1980 г. I часть. Исследования погребений древнерусского времени Новгород-Северской экспедиции 1980 г. // НА ІА НАНУ. 1980/125. Ф. експ. № 9800. С. 1 – 4.

віднести це поховання до групи кенотафів. Другий насип, розташований у курганній групі, на краю другої надзапальної тераси лівого берега р. Ласки, неподалік від підземного джерела “Криниця”, що на східній околиці с. Ушівка, дав набагато цікавіший матеріал. Відзначимо, що буквально усі кургани цієї групи були зі слідами розкопок “колодязем”, тому було вирішено ще раз розкопати, розташований в центрі групи насип діаметром 6–6,2 м та висотою 0,5–1 м. На кострищі (2,6 x 1,2 м, товщиною 0,25 м) зафіксовано сліди поховальної конструкції, фрагменти посуду, що дозволило датувати його Х ст. Крім того, простежено впускні поховання, пошкоджені попередніми розкопками, з інвентарем – 4 сердолікові (біпірамідальна, кулястоподібна та 2 призматичні), 11 скляних позолочених та 2 круглі (пастова та скляна) намистини, бронзові скроневі кільця, срібна підвіска з шароподібним виступом, фрагмент залізного предмета, і віднесені до XI ст.²⁹.

Експедицією на південно-східній околиці селища Киселівка в урочищі Городок було також оглянуто 3 курганноподібні насипи (діаметр 10 – 12 м, висота 2 м), які були зафіксовані Ф. В. Лучицьким. Крім того, відбулися пошуки могильника на території Новгород-Сіверського. Внаслідок шурфування в районі вулиць К. Маркса та Свободи (5 шурфів) встановлено, що ця територія в давньоруський час не була заселена³⁰.

На жаль, дослідження Новгород-Сіверських старожитностей IX–XIII ст. було охоплено лише правий берег р. Десни та її приток – Роми, Судості, Смяча. Залишилися не обстеженими території, розташовані за межами головної річкової мережі. Вивчення цих ділянок дозволить відкрити нові поховальні пам’ятки IX–XIII ст. та повністю відтворити історичні події, які розгорталися на терені Новгород-Сіверщини. Загалом, можна визнати, що цей регіон Чернігівщини на сьогодні найбільш досліджений в археологічному відношенні у порівнянні з іншими територіями краю.

---

²⁹ Куза А.В., Коваленко В.П., Моця А.П. Отчет Новгород-Северской экспедиции за 1980 г. I часть. Исследования погребений древнерусского времени Новгород-Северской экспедиции 1980 г. // НА ІА НАНУ. 1980/125. Ф. експ. № 9800. С. 6 – 7.

³⁰ Там же. С. 8.